

УДК 821.161.2-3.09
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2021-1-33>

АНТРОПОЦЕННА ПРОБЛЕМАТИКА В РОМАНІ «МІНІСТЕРСТВО ГРАНИЧНОГО ЩАСТЯ» А. РОЙ

Дроздовський Д. І.

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник відділу зарубіжних та слов'янських літератур

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-2838-6086

drozdovskyi@ukr.net

Ключові слова: *антропоцен, сучасний роман, екологічні проблеми.*

У статті окреслено проблемно-тематичні комплекси, через які в річищі сучасного роману представлено антропоценну проблематику. Визначено термін «антропоцен», експлуатований у річищі англійськомовної гуманітаристики й літературознавчих студій зокрема, а також представлено історію виникнення й функціонування цього поняття в річищі природничих і гуманітарних наук. Досліджено екстралітературні чинники, що вплинули на формування творів, у яких представлено антропоценний погляд персонажів чи оповідачів на світ, цю специфіку розкрито в романі «Міністерство граничного щастя» індійсько-британської авторки Арундаті Рой. Зазначено, що такий погляд визначає незалежний статус природи, утверджує її самобутність, яка не визначається як ресурс для розвитку людства й має цінність суто в аспекті цивілізаційного прогресу. Досліджено, що представлення антропоценних проблем у романах початку ХХІ століття зумовлено значною увагою читачів і суспільства загалом до екологічних проблем, як-от глобальне потепління, зміна клімату, пошуки безпечних джерел енергії. Визначено філософські аспекти роману «Міністерство граничного щастя», проаналізовано транскультурну специфіку твору. Окреслено вплив роману «Сповідь служниці» Маргарет Етвуд на формування антропоценного дискурсу в річищі англійськомовного роману. На матеріалі роману «Міністерство граничного щастя» А. Рой показано, яким способом сучасний роман здатний інтегрувати в себе позалітературні елементи, що визначають його соціальну й епістемологічну значущість. Розвинуто теоретичні підходи Т. Бовсунівської в аспекті дослідження позалітературних елементів у структурі постпостмодерністського роману. Охарактеризовано погляди британських теоретиків літератури на антропоценну проблематику, наголошено на актуальності зазначених проблем для висвітлення в літературознавчих дослідженнях. Антропоценна топіка в літературних творах детермінує перспективний розвиток як компаративістичних студій зокрема, так і сучасної гуманітаристики загалом. Визначено вектори досліджень антропоценної проблематики в літературознавстві, а також форми художньої репрезентації цього явища в сучасному романі А. Рой «Міністерство граничного щастя».

ANTHROPOCENE ISSUES AS PART OF THE RANGE OF THEMES AND MOTIFS IN A. ROY'S "THE MINISTRY OF UTMOST HAPPINESS"

Drozdovskyi D. I.

Candidate of Philological Sciences,

Academic Fellow at the Department of World and Slavic Literatures

Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine

M. Hrushevskoho str., 4, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-2838-6086

drozdovskyi@ukr.net

Key words: *anthropocene, contemporary novel, environmental issues.*

In this paper the author has explored the range of thematic problems and motifs that reveal the anthropocentric issues presented in the scope of the contemporary novel. The term "anthropocentric literature" is discussed as one that determines the vector of development of post-postmodern fiction. Extra-literary factors that influenced the novels, in which environmental issues are of a particular importance, as well as those which display the anthropocentric views of the characters or narrators are studied. It is noted that the anthropocentric paradigm confirms the ontological status for nature, affirming it not as a resource for human development that has value only in terms of the progress of civilization but as an independent phenomenon. The development of anthropocentric issues in the novels in the UK is outlined and linked with the considerable attention of contemporary readers and society in general to environmental issues, such as global warming, climate change and the search for safe energy sources. The author discusses the impact that Margaret Atwood's novel "The Handmaid's Tale" has had on anthropocentric discourse in the English-language literary world in general. The scope of problems and motives determined by anthropocentric issues, which are at the center of attention of narrators and key characters who discuss the relationship between civilization and nature from a new philosophical angle, is established. The writer shows how the novels Ian McEwan's "Solar", Arundhati Roy's "The Ministry of Utmost Happiness", and Ali Smith's "Winter" incorporate non-literary elements that determine their social and epistemological significance. The views of British literary theorists on the nature of anthropocentric issues are characterized; the philosophical specifics of this phenomenon are discussed. The vectors of interpretation of anthropocentric problems in literary criticism, as well as the forms of representation of this phenomenon in the contemporary novel are explained. "The Ministry of Utmost Happiness" demonstrates a new kind of thematic problem unit and ranges of motifs related to the anthropocentric issues identified and ascertained in the paper.

Вступ. Сучасний англійськомовний літературний процес представлений низкою творів, у яких значною мірою актуалізовано екологічну проблематику. Серед найбільш знакових згадаємо романи «Люди тварин» ("Animal's People", 2008 р.) І. Сіни (Indra Sinha), «Сонячна» ("Solar", 2010 р.) І. Мак'юена (Ian McEwan), «2312» (2012 р.) Кіма Стенлі Робінсона (Kim Stanley Robinson), «Зима» ("Winter", 2017 р.) Е. Сміт (Ali Smith; в іншій транслітерації – Алі Сміт), «Міністерство граничного щастя» ("The Ministry of Utmost Happiness", 2017 р.) А. Рой (Arundhati Roy) та інші. Зазначені романи виявляють проблемно-змістові комп-

лекси, що стосуються дискурсу постколоніалізму, мультикультуралізму і транскультуралізму, проте в кожному з них у різний спосіб представлено ансамбль ідей, тем і проблем, які стосуються кліматичних змін, екології, негативних наслідків людської технологічної діяльності тощо.

Не лише науковці-природничники (С. Bonneuil, J.-B. Frescoz [8], N. Castree [9], P.J. Crutzen, E.F. Stoermer [10], S. Dalby [11], J.A. Zalasiewicz [20] та інші), а й письменники в романах [13; 16] і публіцистичних статтях звертають увагу на проблеми кліматичних змін, виклики глобального потепління й питання екології. Отже, саме ці

проблеми (теоретики, серед яких Jamie Lorimer, Steve Mentz, Adam Trexler, Wark McKenzie та інші, називають їх «антропоценними») доцільно визначити як один із мотивно-тематичних комплексів сучасного роману.

Мета статті – визначити систему антропоценних мотивів та ідей у романі «Міністерство граничного щастя» А. Рой.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Неформальний геохронологічний термін «антропоцен» був уведений в обіг американським біологом Юджином Стомером (Eugene Filmore Stoermer) на позначення нового етапу цивілізаційного розвитку. На відміну від голоцену, за якого ми офіційно живемо, у добу антропоцену чинником загрозованих різких перетворень, що можуть призвести до танення льодовиків і утворення іншої планети, є діяльність людини. Дотепний, виразний і влучний – термін був підхоплений низкою представників природничих [8; 9; 10; 11; 14; 20] і гуманітарних наук [18]. На актуалізацію цієї теми в наукових і науково-популярних працях відгукнулися й автори британських романів. Вони також привертають увагу до викликів антропоцену (зазначена проблематика частково вже була представлена в нашій розвідці [3]), беруть на себе роль «лідерів суспільної думки», «стейкхолдерів» медійного світу. Такими є Зеді Сміт, Маргарет Етвуд [див.: 7], Іен Мак'юен, Девід Мітчелл та інші.

Водночас антропоценна проблематика, зумовлена зображенням екологічної катастрофи в Америці, представлена в романі «Сповідь служниці» (“The Handmaid’s Tale”, 1985 р.) канадської письменниці М. Етвуд (Margaret Atwood). Сем Солнік (Sam Solnick) у розділі “Anthropocene” [18] наголошує, що саме цей роман значною мірою визначив топіку британської (і загалом англійськомовної) літератури, у лоні якої знаходять відображення антропоценні проблеми. Телесеріал за цим романом, започаткований у 2017 р., уже здобув низку премій, зокрема дві «Еммі». Крім того, варто зазначити, що у вересні 2019 р. було опубліковано продовження роману «Сповідь служниці» – “The Testaments” («Заповіти»). У новому романі письменниця привертає увагу до проблем кліматичних змін, показує страйки учнів у Канаді. Учасники демонстрацій *Extinction Rebellion* вигукують: “GILEAD, CLIMATE SCIENCE DE-LIAR! GILEAD WANTS US TO FRY!”. М. Етвуд долучається до дискурсу антропоценних проблем, експлікованих у річищі літератури, також і романом «Рік потопу» (“The Year of the Flood”), який опубліковано у 2009 р.

«Сповідь служниці» репрезентує складний ансамбль проблем, що стосуються тоталітаризму, створення симулякрової реальності, форм несвободи людини тощо, на чому наголошує Н. Овчаренко

в монографії «Постколоніальні проєкції канадської прози» [4, с. 47–79]. Актуалізація роману і його проблемно-змістового поля через багатосезонну телеверсію привернула увагу шанувальників творчості М. Етвуд до низки питань, серед яких особне місце посідають проблеми антропоценного характеру. Хоча твір було написано ще в 1985 р., проте саме сьогодні він став поштовхом до переосмислення низки соціально значущих питань, зумовлених новими політичними практиками (боротьба з різними виявами тоталітаризму на планеті, криза демократії у США тощо), соціально-екологічними політиками і нормами (вихід США з Паризької кліматичної угоди у 2020 р.).

Роман М. Етвуд «Сповідь служниці» запрошує до осмислення наслідків екологічної катастрофи. Здається, авторка передусім загострює увагу на проблемах виживання людства внаслідок необережного поводження з технологіями. На різних рівнях твору представлено мотив Апокаліпсису (зокрема, солдати в Гілеаді зветься «Ангелами Апокаліпсису»). У «Сповіді служниці» він зумовлений небезпечною для екології діяльністю «колишньої Америки», де технологічні пошуки призвели до ядерної катастрофи.

Конструюванням *альтернативних реальностей* послуговується і Девід Мітчелл, чий «Хмарний атлас» (“Cloud Atlas”, 2004 р.) став одним із найбільш виразних британських романів, що привернули читацьку увагу до проблем збереження планети, що вже було зазначено в іншій роботі [2]. Модель художньої реальності, яку пропонує Д. Мітчелл, демонструє, яким способом кожний учинок сьогодні може призвести до негативних наслідків, зокрема й екологічної катастрофи, у майбутньому. Письменник вказує на нерозривну єдність людини і природи, яка зумовлює безпосередній вплив на довкілля й політичних доктрин, і державного ладу, і наукового розвитку.

С. Солнік, автор нещодавно опублікованої праці “Poetry and the Anthropocene: Ecology, Biology and Technology in Contemporary English and Irish poetry” (2016 р.), привертає увагу читачів до проблем «антропоцену» і в дослідженні “The Routledge Companion to Twenty-First Century Literary Fiction” [18], яке є одним із найбільш повних зібрань літературної-теоретичної думки стосовно сучасного британського роману. «Антропоцен» стає одним із нових понять, які ця солідна теоретична робота вводить в обіг зарубіжної теорії літератури, показує, що питання антропоцену набувають значущості в сучасних британських романах. У розділі “Anthropocene”, написаному для “The Routledge Companion <...>”, С. Солнік, зокрема, акцентує на тому, що сучасна британська література уважна до екологічної проблематики, що романи є формою аналізу минулого і прогнозування можливих

майбутніх, які представлено в художніх творах у режимі альтернативних реальностей.

З огляду на корпус досліджень про експлікацію антропоценної проблематики в річці літератури й культури загалом (Н. Кастрі [9], С. Солнік [18], А. Трекслер [19] та інші) констатуємо, що проза 2000–2010-х рр., яка спонукає читачів до безпосередньої соціальної дії (реакції) і формує світоглядні моделі щодо сприйняття довкілля, діє у площині своєрідного соціального ангажементу. Комплекс екологічних проблем визначає топіку літературного ландшафту сучасного британського роману, автори якого є активними критиками діяльності уряду/урядів щодо реалізації екологічних політик. Т. Бовсунівська вже звертала увагу в розробленій авторській концепції «построману» на той факт, що цьому жанру властиве залучення позалітературних текстів [1, с. 201], щоправда, не пояснювала їхньої функціональної ролі у тканині твору.

Виклад основного матеріалу дослідження. У романі «Міністерство граничного щастя» (“The Ministry of Utmost Happiness”, 2017 р.) Арундаті Рой (Arundhati Roy) ключове філософське питання представлено в запитанні «що таке істина?». Оповідач показує, яких форм набували пізнання істини в минулому і якими вони є сьогодні: тих, хто відмовлявся приймати істину, яку насаджували директивним способом (через владні інституції), страчували (як в історії з хазратом Сармадом Шахидом).

Письменниця експлікує в романі транскультурний індійський світ, у якому наявні культурно-історичні «сліди» представників різних етнічних і релігійних спільнот (які добровільно полишили свою батьківщину або ж були змушені зробити це не із власної волі), які стали частиною транскультурної дійсності Індії. Під *транскультурністю* розуміємо передусім явище, яке передбачає трансфер культурно-релігійних настанов, упереджень, традицій тощо, що визначають релігійну ідентичність персонажів. А. Рой зображує обійстя «хіджр» (людей із нетиповою статтю) як простір, куди приходять індуїсти, мусульмани та християни, які знаходять спосіб порозумітися в ньому, попри різні релігійні традиції, до яких належать. Водночас транскультурний простір за дверима Кхвабгаха, де живе Бомбейський Шовк та інші «жінки», має виразне мілітаристське спрямування. Апогеєм такої ситуації є індо-пакистанська війна, показана в романі А. Рой як братовбивча, коли сусіди, які тривалий час жили на фактично спільній території, перетворюються на ворогів, готових убивати. Письменниця загострює питання про зло всередині людини: зло може бути спровоковане політичними та соціальними змінами, тоді людина перетворюється на жорстокого вбивцю, що не визначає релігією моралі, законів, потреби

в утвердженні добра на планеті. І у світі протистоянь важливу роль відіграє зброя.

Питання про істину в романі «Міністерство граничного щастя» поєднано з антропологічною версією цього ж запитання: «Хто поховає вас? Хто оміє після смерті?», яке Анджум ставить Той-Хто-Знав-Англійську: «Аби не відхилитися від обраної мети, імам механічно відповів: «Сач Худа хай. Худа хі Сач хай » (Істина – Бог, і Бог – істина)». Однак ця мудрість написана на половині розфарбованих вантажівок, які з ревом мчать швидкісними шосе. Імам примружив свої сліпі, зелені від глаукоми очі й запитав підступним, зеленуватим голосом пошепки: «Скажіть мені, люди, де вас ховають, коли ви вмираєте? Хто обмиває ваші тіла?» [16, с. 10]. Оповідачеві й головним персонажам роману А. Рой властива метафоричність мовлення, послуговування алегоріями та філософськими риторичними запитаннями.

Важливо звернути увагу на експозицію, у якій у параболічний спосіб представлено філософську замальовку про зміни в харчовому ланцюзі у природі сьогодні. Грифи накидаються на туші померлих корів, проте разом із м'ясом отримують диклофенак – отруту, яка винищує хижих птахів: «Грифи вимерли, отруєні диклофенаком. Диклофенак, коров'ячий аспірин, яким годують корів для зняття болю, м'язової напруги і збільшення надоїв, діє – діяв – на грифів як нервово-паралітичний газ. Кожна молочна корова або буйвол із розслабленими диклофенаком м'язами ставали після смерті отруєною приманкою для білобоких грифів. Коли корови перетворювалися на машини з виробництва молока, коли місто поглинало все більше морозива, ірисок, вафель із горіховою пастою й молочним шоколадом, коли воно випивало все більше мангового молочного коктейлю, шії грифів хилилися донизу, не в силах утримувати голови. Здавалося, птахи дуже втомилися і мимоволі засинають. Із дзьобів стікали сріблясті струмки слини, а потім птахи, один за одним, як мертві, падали з гілок донизу» [16, с. 7]. Саме ця експозиція загострює антропоценну проблематику в романі А. Рой, додає творові притчового характеру. Другий аспект представленої антропоценної проблеми – ядерна зброя, якою володіє Індія. А. Рой створила роман-притчу, де розповідається про новий соціально-антропологічний «міф»: появу нових людей («хіджри»), не таких, як інші люди в Індії, які, проте, виявляють гуманістичне ставлення до світу (зокрема, природи та всіх інших людей), хоча світ часто не відповідає їм взаємністю. У романі показано агресивну природу людини, яка не визнає інакшості та прагне максимально обмежити контакти з тими, хто не такі, як «звичайні» люди, або ж винищити тих, хто відрізняється за релігійними й іншими ознаками:

«Зіткнення і війна – усередині нас. Індopak – усередині нас. І це ніколи не заспокоїться і не прийде в норму. Цього просто не може бути. Багато в Індії натхненно аплодували літакам, що врзалися в американські вежі-близнюки» [16, с. 44]. Зображене в романі протистояння між Пакистаном та Індією має виразний релігійний характер. Водночас саме релігія показана не лише тим явищем, яке допомагає розвинути в собі моральність, а інструментом створення кліше, які заважають сприймати світ нестереотипно. Кліше щодо сприйняття того, що добре, а що погане («жінки в тілі чоловіка»), засвідчують нерелевантність цих категорій сучасному мисленню й загалом новій реальності, у якій персонажі, проте, ставлять ті самі одвічні питання про сенс життя. Оповідач показує, що в житті є явища, які складно описати людською мовою, створеною за принципами саме людського світобачення, поділу світу на добро і зло, біле й чорне: «Будь-яка річ була або чоловічого, або жіночого роду, була чоловіком або жінкою. Будь-яка, за винятком її дитини. Ні, звичайно, Джаханара-Бегум знала слово, яким позначали таких, як Афтаб, – «Хіджра». Утім, було і ще одне слово – «кіннари». Але із двох слів не складеш мови» [16, с. 24]. Роману властива філософічність, рефлексивність, численні відступи оповідача, у яких розмірковується над антропологічними, історичними, релігійними питаннями, які є складнішими, ніж їх зазвичай описують. Натомість оповідач прагне з'ясувати цю природу явищ і описати їх не дефінітивно, а через зображення ситуацій, у яких розкриваються вчинки та психологія людей. Крім того, романові А. Рой властива параболічність: поставлені ключові філософські питання на початку твору знаходять відповідь із розвитком сюжету. Фабула твору складається з окремих циклічних компонентів, кожен із яких, замикаючись, переростає в інший: «Шістдесят паломників-індусів згоріли у вогні живцем. Паломники поверталися додому з Айодх'ї, куди відвезли церемоніальні цеглини, призначені для фундаменту великого індуїстського храму, який мав постати на місці старої мечеті. Коли вночі, уві сні, померла Устад Кульсум Бі, її з великою пишнотою поховали на кладовищі Хіджрон-Ка-Кханках у Мехраулі, але Бомбейський Шовк була похована на кладовищі Анджум. Ховали тут і багатьох інших хіджр з усього Делі. (Таким чином, імам Зіяуддін отримав відповідь на поставлене колись, давним-давно, запитання: «Скажіть мені, люди, де вас ховають, коли ви вмираєте? Хто обмиває ваші тіла? Хто вимовляє молитви?»))» [16, с. 52].

Розвиток цивілізації, як показує політичне життя в теперішній Індії, заходить у глухий кут навіть на тих територіях, де люди мають давні релігійно-філософські традиції, де поривання в

метафізичне буття є частиною щоденного життя, яке передбачає практики духовного очищення. У такому разі криза цивілізації спричинена загалом викривленою глобальною політикою, спрямованою не на утвердження в цивілізації ціннісних вимірів, а на використання (ресурсів, сили тощо). Саме антропоценний спосіб бачення світу в романі показує, що в центрі системи відносин між природою й цивілізацією має бути не «людина як найвища цінність», а природа. Письменниця підштовхує читачів до думки, що спосіб бачення світу має змінитися. Проте навіть буддистський світогляд, спрямований на максимальне дистанціювання від соціальної реальності буденного життя, не може бути панацеєю, оскільки людина (носії буддистської традиції) усе одно вписана в систему соціальних відносин. Отже, зміни мають відбуватися в політиках, які покладені в основу державного устрою на планеті.

Ядерна зброя є об'єктом критики і в іншому романі британської (шотландської) авторки Елі (Алі) Сміт (Ali Smith) «Зима» ("Winter", 2017 р.). У цьому романі антропоценна проблематика пов'язана із сімдесятилітньою Айріс (Iris). Свого часу Айріс була протестувальницею під час виступів *Greenham Common*, спрямованих проти дислокації ядерної зброї НАТО на території Великої Британії в Беркширі.

Роман «Міністерство граничного щастя» А. Рой пропонує погляд на події в Індії, проте водночас у творі зображено тенденції, що мають стосунок до планетарного життя. Передусім згадано ситуацію 11 вересня 2001 р., яка вплинула й на життя в Індії та сусідніх країнах. Індія, де людина заглиблена в індуїстську або буддистську філософію, показана як мультикультурний і транскультурний світ (ідеться не лише про розташування в одній площині, а й про трансфер релігійних смислів і цінностей у цьому просторі), у якому має місце цивілізаційний конфлікт. Конфлікти стають об'єктом медіа й перетворюються вже на напівправду або ж, навпаки, на фейки, які масово поширюють у світі, формують у споживачів медіаінформації відповідне ставлення до проблеми: «Люто змагалися між собою телевізійні канали, навперербій показували картини року під рубрикою «приголомшливих новин», і ніхто не помічав іронії. Телевізійні магнати розіслали своїх недосвідчених, але красивих юних репортерів містом, яке ці молоді створення вкрили, немов яскравий висип. Ці хлопчики й дівчатка впевнено ставили свої порожні, нікчемні запитання. Вони запитували бідних, як бути бідними, бездомних – як бути бездомними, голодних – як бути голодними» [16, с. 58]. Оповідачеві властива філософічність і алегоричність, що не заперечує іронічного ставлення до зображуваного і прагнення показати

абсурдність того, що відбувається в реальному житті. Зрештою, через втручання медіа часом стає неможливим розрізнити, де справжня реальність, а де симулякрова дійсність.

Анджум – приклад людини-гермафродита, проте це відхилення довгий час є табу в самій родині (до 9 років мати приховує інформацію про наявність вагіни у хлопця) від чоловіка. На тлі релігійних протистоянь лише поезія в романі представлена як особливе духовне явище, здатне давати відповіді в найтяжкі моменти: «Він (батько Анджум – Д. Д.) вірив у цілющу силу поезії, вірив, що поезія може вилікувати або принаймні значно сприяти лікуванню від практично будь-якої хвороби» [16, с. 33]. Проте, як зауважує оповідач, навіть тієї миті, коли батько довідується про особливість сина, не зміг згадати вірша до такого моменту. Вихід за межі цієї традиції позбавляє людину відчуття стабільності. Анджум у романі вносить хаос у світ батьків і загалом це «хімерний» персонаж, для якого немає чітко прийнятих у суспільстві соціальних норм і правил. Унаслідок цього Анджум обирає для себе відхід від родини й життя у Кхвабгасі.

Висновки. Наукові питання, що виникають у контексті антропоценної проблематики, визначають особливий вектор розвитку роману, який інкорпорує в себе позалітературні елементи (наукові теорії, терміни, реалії тощо). Яскравим прикладом такого твору є «Міністерство граничного щастя» А. Рой. Залучення наукових чи науково-популярних фрагментів, а також безпосередньо термінів і наукових даних (результати геологічних і загалом природничих досліджень) реалізує принцип не постмодерністської «усейдності» тексту, спрямованої на гру з наративами, а цілком конкретну соціальну інтенцію, покликану привернути увагу читачів романів до гострих, соціально значущих екологічних проблем. Розв’язання цих складних питань можливе за умови зміни світоглядних позицій (і науковців, і політиків, і пересічних громадян), які повинні сприймати природу як самодостатнє, незалежне явище, яке має власні закони розвитку. З огляду на це антропогенна діяльність людини має бути кардинальним чином переосмислена, а технології повинні бути орієнтовані передусім на збереження природи, а не на досягнення нових благ для людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовсунівська Т. Теорія роману : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 448 с.
2. Дроздовський Д. Метафізичний детермінізм і постметафізичне мислення в романі «Хмарний атлас» Д. Мітчелла. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Філологія»*. 2019. Т. 30 (69). № 3. Ч. 2. С. 160–165.
3. Дроздовський Д. Особливості переходу постмодернізму в постпостмодернізм у британському та американському романах. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. № 30. С. 165–171. DOI: 10.24919/2308-4863.2/30.212302.
4. Овчаренко Н. Постколоніальні проєкції канадської прози. Одеса : Фенікс, 2018. 512 с.
5. Atwood M. *Dire Cartographies: The Roads to Utopia and the Handmaid's Tale*. New York : Knopf Doubleday Publishing, 2015. 36 p.
6. Atwood M. In *Other Worlds: SF and the Human Imagination*. Toronto : Signal, 2011. 255 p.
7. Atwood M. It's not climate change – It's everything change. *Medium*. 27 July 2015. URL: <https://medium.com/matter/it-s-not-climate-change-it-s-everything-change-8fd9aa671804>.
8. Bonneuil C., Fressoz J.-B. *The Shock of the Anthropocene : The Earth, History and Us*. New York : Verso Books. 320 p.
9. Castree N. Changing the Anthro(s)cene: Geographers, global environmental change and the politics of knowledge. *Dialogues in Human Geography*. 2015. № 5 (3). P. 301–316.
10. Crutzen P.J., Stoermer E.F. The “Anthropocene”. *Global Change*. 2000. Newsletter 41. P. 17–18.
11. Dalby S. Anthropocene formations: Environmental security, geopolitics and disaster. *Theory, Culture & Society*. Epub ahead of print 11 August 2015. DOI: 10.1177/0263276415598629.
12. Macfarlane R. Generation Anthropocene : How humans have altered the planet for ever. We are living in the <...>. *The Guardian*. April 1, 2016. URL: <https://www.theguardian.com/books/2016/apr/01/generation-anthropocene-altered-planet-for-ever>.
13. McEwan I. *Solar*. London : Jonathan Cape, 2010. 285 p.
14. McKenzie W. *Molecular Red: Theory for the Anthropocene*. London : Verso. 304 p.
15. Mentz S. Enter Anthropocene. *Glasgow Review of Books*. 9/27/2015. P. 1610. URL: <https://arcade.stanford.edu/blogs/enter-anthropocene-c1610>.
16. Roy A. *The Ministry of Utmost Happiness*. London : Alfred A. Knopf, 2017. 449 p.
17. Smith Z. *Elegy for a Country's Seasons*. April 2014. URL: .

18. The Routledge Companion to Twenty-First Century Literary Fiction / Ed. by D. O’Gorman and R. Eaglestone. London ; New York : Routledge, 2018. 474 p.
19. Trexler A. Anthropocene Fictions : The Novel in a Time of Climate Change. University of Virginia Press, 2015. 272 p.
20. A Stratigraphical Basis for the Anthropocene / C.N. Waters et al. London : Geological Society Publishing, 2014. 321 p.

REFERENCES

1. Bovsunivska T. (2017). *Teoriia romanu; navch. posib.* Kyiv: VPTs “Kyivskiy universytet”. 448 s. [in Ukrainian]
2. Drozdovskyi, D. (2019). Metafizychnyi determinizm i postmetafizychnye myslennia v romani “Khmarnyi atlas” D. Mitchella // *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia*. Tom 30 (69). № 3. Chastyna 2. P. 160–165. [in Ukrainian]
3. Drozdovskyi, D. (2020). Osoblyvosti perekhodu postmodernizmu v postpostmodernizm u brytanskomu ta amerykanskomu romanakh // *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskiy zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytiskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. № 30. P. 165–171; <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/30.212302> [in Ukrainian]
4. Ovcharenko N. (2018). *Postkolonialni proektsii kanadskoi prozy*. Odesa : Feniks. 512 p. [in Ukrainian]
5. Atwood, M. (2015). *Dire Cartographies: The Roads to Utopia and the Handmaid’s Tale*. New York: Knopf Doubleday Publishing. 36 p.
6. Atwood, M. (2011). *In Other Worlds: SF and the Human Imagination*. Signal, Toronto. 255 p.
7. Atwood, M. (2015). “It’s not climate change – It’s everything change” // *Medium*, 27 July. Retrieved from: <https://medium.com/matter/it-s-not-climate-change-it-s-everything-change-8fd9aa671804>
8. Bonneuil, C., Fressoz, J.-B. (2016). *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History and Us*. New York: Verso Books. 320 p.
9. Castree, N. (2015). Changing the Anthro(s)cene: Geographers, global environmental change and the politics of knowledge. *Dialogues in Human Geography*. 5 (3). Pp. 301–316.
10. Crutzen, P.J., Stoermer, E.F. (2000). The “Anthropocene”. *Global Change Newsletter*. № 41. Pp. 17–18.
11. Dalby, S. (2015). Anthropocene formations: Environmental security, geopolitics and disaster. *Theory, Culture & Society*. Epub ahead of print 11 August 2015. DOI: 10.1177/0263276415598629.
12. Macfarlane, R. (2016). Generation Anthropocene: How humans have altered the planet for ever. We are living in the <...> // *The Guardian*. April 1, 2016. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/books/2016/apr/01/generation-anthropocene-altered-planet-for-ever>.
13. McEwan, I. (2010). *Solar*. London: Jonathan Cape. 285 p.
14. McKenzie, W. (2015). *Molecular Red: Theory for the Anthropocene*. London: Verso. 304 p.
15. Mentz, S. (2015). Enter Anthropocene, p. 1610 // *Glasgow Review of Books*. 9/27/2015. Retrieved from: <https://arcade.stanford.edu/blogs/enter-anthropocene-c1610>
16. Roy, A. (2017). *The Ministry of Utmost Happiness*. London: Alfred A. Knopf. 449 p.
17. Smith, Z. (2014). *Elegy for a Country’s Seasons*. Retrieved from: .
18. *The Routledge Companion to Twenty-First Century Literary Fiction* (2018). Edited by Daniel O’Gorman and Robert Eaglestone. London ; New York: Routledge. 474 p.
19. Trexler, A. (2015). *Anthropocene Fictions: The Novel in a Time of Climate Change*. University of Virginia Press. 272 p.
20. Waters, C.N., Zalasiewicz, J.A., Williams, M., Ellis, M.A., Snelling, A.M. (2014). *A Stratigraphical Basis for the Anthropocene*. London: Geological Society Publishing. 321 p.